

УДК 340.342

Л.О. КОРЧЕВНА,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

СПІВВІДНОШЕННЯ МОРАЛІ І ПРАВА В УЧЕННІ ЛЬВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО

Анотація. В статті проаналізовано співвідношення моралі і права в ученні Льва Петражицького з метою виявлення їх спільного витоку, природи, своєрідних властивостей і функцій.

Ключові слова: школа права, етичні явища, самодостатня мотивація, мораль і право, справедливість.

Постановка проблеми. Звернення до творчого надбання вітчизняних правових шкіл, включно психологічної, має за мету методологічно і концептуально збагатити сучасні розвідки у національному правознавстві і їх оптимізувати. Стає можливим уникати помилок, вже подоланих попереднім вітчизняним правовим досвідом і, з урахуванням цього, творчо переорієнтуватися у наших звичних способах думати й говорити про державу і право.

З огляду на сказане, **мета** цієї статті полягає в тому, щоб проаналізувати співвідношення моралі і права в ученні Петражицького з метою виявлення їх спільного витоку, природи, своєрідних властивостей і функцій. Зазначені напрямки дослідження утворюють сучасну новаторську тенденцію у вивченні вітчизняної психологічної школи права.

Викладення основного матеріалу. Головним інтелектуальним здобутком Петражицького є визнання права етичним феноменом. У своїй праці «Теорія

права і держави у зв'язку з теорією моралі» він поділяє усі етичні явища на імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (мораль). Аргументація мислителя та ж, що і у Аристотеля і римських юристів. Це дає підставу стверджувати, що для Петражицького еволюція і прогрес права — це успадкована традиція.

У цьому зв'язку варто звернутися до Дигест Юстиніана і проаналізувати викладений у них підхід до права. У першій книзі Дигест йдеться про загальні засади римського права, його історію і право магистратів. Титул I цієї книги під назвою «Про справедливість і право» уміщує цілу низку знаменних визначень права і справедливості. У цьому титулі зазначається: «1. Тому, хто вивчає право, треба перш за все знати, звідки походить слово «право» (*jus* або *juris*). Право отримало свою назву від слова «справедливість» (*justitia*), бо згідно з чудовим визначенням Цельсія право є мистецтвом благого і справедливого. §1. Ми турбуємося про правосуддя (*justitia*),

проголошуємо поняття благого і справедливого, відокремлюючи справедливе від несправедливого ... прагнучи до справжньої філософії, а не до хибної» [1, с. 83]. У правосудді вбачали аналог справедливості. «...10. Правосуддя є незмінною і постійною волею надавати кожному його право. §1. Приписи праву суть наступні: жити чесно, не завдавати шкоди іншому, кожному віддавати згідно з його вчинками. §2. Юриспруденція є пізнанням божественних і людських справ, наукою про справедливе і несправдливе» [1, с. 87]. У підсумку, Юстиніан говорить про Дигести як про «Храм римської Юстиції» (лат. *justitia* — «справедливість») [1, с. 29, 45, 47, 65].

Тож ідея права у вченні римських юристів асоціювалася з ідеєю справедливості. Справедливість — це етична категорія. Першим мислителем, який вжив термін етики, як науки про мораль, був Аристотель. Цим терміном він позначив своєрідну галузь дослідження — «практичну філософію». Якщо у «теоретичній філософії» йдеться про те, що має місце, то у «практичній філософії» — що має бути. Тож, етика, як вчення про мораль, споконвіку є нормативним вченням про обов'язок або належне. Звідси й традиційний у логіці поділ суджень на аналітичні (що має місце) і нормативні або синтетичні (що має бути).

Таким чином, від часу Аристотеля етика або мораль є родовим для права поняттям, у витці мораль і право — суть одне й теж, це зобов'язання, належне, нормативне. Таке належне мусить постати регулятором людської поведінки. У цьому й полягає життєве завдання моральної або «практичної» філософії. Усі обов'язки моралі стали поділяти на правові і обов'язки — добродійності. До правових обов'язків відносять свободну волю, добру

волю, обопільну волю, честь, гідність, совість. Ці обов'язки поширюються на сфери природного (*jus naturale*) і позитивного (*jus positivus*) права. Правові обов'язки є нормативними принципами природного права *a priori*, вони мають стати засадою і орієнтацією для позитивного права. До обов'язків добродійності відносять людяність, любов, дружбу, ввічливість, скромність, вдячність, співчуття і т.п.

Як щойно відзначалося, Петражицький, ідучи услід за Аристотелем і римськими юристами, визнає право етичним феноменом. Усі етичні явища він поділяє на імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (мораль). Водночас його підхід до права характеризується певною своєрідністю, яка полягає в опрацюванні емотивної теорії мотивації [2, с. 21-38]. Імпульсації або емоції відіграють у житті людини роль головних і керівних психічних факторів пристосування до умов життя. Існує велика кількість мотиваційних процесів. По-перше, існує велика кількість спеціальних емоцій з їх особливими акціями, і бланкетних емоцій зі змінними у різних випадках акціями. По-друге, існує велика кількість складних чуттєво-емоційних і пізнавально-емоційних комбінацій, різні види цільової мотивації, об'єктна мотивація і т.д.

Етичні і правові емоції мають деякі спільні риси, що дає змогу виявити один вищий, охоплюючий імпульсний клас емоцій. Цей вищий, рядовий клас імпульсний Петражицький називає емоціями обов'язку, належного, або етичними емоціями. Відповідні нормативні емоційно-інтелектуальні психічні поєднання він називає свідомістю обов'язку, належного або етичними переживаннями, етичною свідомістю. Емоції обов'язку переживаються нами і засадничо спрямо-

вують нашу поведінку [2, с. 39-45]. У цьому зв'язку Петражицький говорить про «самодостатню мотивацію», «нормативні судження», «життя духу». Для нього є безперечним фактом, що у нашій оцінювальній діяльності ми постійно зустрічаємося з мотиваціями не лише похідними, але і з первісними, самодостатніми. Дещо ми вважаємо цінним тому, що воно цінне у собі — самоцінне. У наших подібних оцінках і виявляються безумовні цінності, апріорні і достовірні аксіоми.

З'ясовуючи природу такої «самодостатньої мотивації», Петражицький наголошує, що складовими елементами етичних емоцій є своєрідні пасивно-активні переживання, специфічні імпульси. Такі емоції відзначаються наступними характерними властивостями:

1. Відповідні збудження і памири мають своєрідний містично-авторитетний характер. Ці імпульси походять піби з затаєного, відмінного від нашого буденного «я», джерела («голос Божий», «голос совісті», «слухатися», «боятися совісті» і т.п.).

На думку Петражицького, чудово, що вказані особливості етичних моторних подразнень впливають і на мислення філософів і вчених і визначають характер і напрямок їх інтелектуальної творчості у галузі етики. Засновник моральної філософії Сократ говорив, як відомо, про вищий дух, демона, який підказує йому, яким чином він має поводитися. Геніальний мислитель, якого визнають пайвидатнішим представником моральної філософії Нового часу, Кант обрав засадою свого вчення про мораль метафізичне положення про існування особливого метафізичного, інтелігібельного «я», своєрідного метафізичного двійника до нашого емпіричного «я», інтелігібельне «я» звертається до емпіричного

«я» з своїми вказівками. Таку ж роль в ученнях інших філософів відіграють подібні різні метафізичні сутності: «природа, яку уявляють як вищу істоту, світовий «розум», «об'єктивний дух» т.п. Таким же є уявлення історичної школи юристів і різних сучасних юристів і моралістів про «народний дух», «загальну волю», «інстинкт роду», причому «рід», «загальна воля» уявляються чимось наділеним вищим авторитетом і піднесеним над індивідом і його індивідуальною волею [2, с. 46].

2. Для етичних емоцій характерно й те, що вони переживаються як внутрішній перепона свободі, як своєрідна перешкода для вільного вибору і неухильний тиск до заданої поведінки. У цьому відношенні етичні емоції подібні до наказів або заборон. За Кантом, метафізичний двійник звертається до нашого я з «категоричним імперативом» і т.п. [2, с. 47-56].

Наводячи приклади «самодостатніх мотивацій» у праві, Петражицький знову звертається до римської юриспруденції. Одна з його праць має назву «*Bona fides* в цивільному праві» *Bona fides* — з лат. — добра воля, добровільність. На цій формулі ґрунтувалося право преторів у Римі. Іншими, пайбільш значимими етичними формулами римського права були — *boni mores* (з лат. — добра совість) і *aeguitas* (рівність, справедливість, благородство).

У зв'язку з цим мислитель обстоє думку, що Римська імперія знала блискучу цивілізацію і римський геній створив правову систему, яка не має прецедентів у світі. Саме у Римі виникла ідея, що люди можуть мати права приватних осіб. На засаді приватної власності могла проявлятися приватна ініціатива, як у межах приватної автономії вела до самостійного

договірному формуванню приватних життєвих стосунків. Римська юриспруденція й формулює етичні вимоги, необхідні для здійснення правової автономії такі, як *bona fides*, *boni mores*, *aeguitas* без яких неможливе спільне життя свободних і рівних індивідів у суспільстві.

Щойно зазначалося, що на формулі *bona fides* ґрунтувалося преторське право. У цьому зв'язку Петражицький звертає увагу на два типи судових процесів, коли судді орієнтувалися на правила (*jus civile*) Закони XII таблиць і Закони народних зборів (і коли орієнтувалися саме на право претора (*jus honorarium*)). Унаслідок едиктів преторів у римському праві виникла видатна формулярна система права. Формула *bona fides* стала ефективним методом формування права і у такий спосіб удосконалення цивільного права.

У підсумку, саме завдяки преторському едикту, преторському праву загалом римське право стало тим, чим воно було і є для всього людства і для всієї юридичної науки. Римське право продукувало такі правові цінності, що мають всезагальне і позаісторичне значення і слугують людству й понині. В цьому полягає всесвітнє значення класичних юристів Риму, в цьому їх неминуща цінність.

Аналізуючи історичну школу юристів, Петражицький доходить висновку, що і ця школа головну увагу приділяла формулам *bona fides* і *boni mores*. У праці «Звичаєве право і народний дух» мислитель відзначив, що «народний дух», «загальна воля», «інстинкт роду» проявляють себе у свободній, добрій, обопільній волі [4, с. 18-96].

Очевидно, що мислитель не залишився осторонь суперечки, що точилася між історичним і філософським напрямками у юриспруденції Німеч-

чини наприкінці XIX ст. Петражицький цілком на боці Рудольфа Єрінга. Єрінг був вихідцем з історичної школи юристів, проте невдовзі став її критиком. За Єрінгом, виток права є творча діяльність людини. Органічним чинником він відводить другорядне значення. Абсолютним ідеалом створення права є ідея свободи і справедливості. Праве самовизначення є вищою вимогою, яка адресується праву.

Як і у випадку, коли Петражицький аналізує преторське право Риму, так і тоді, коли він досліджує історичну школу юристів, мислитель настійно обстоює теорію права як імперативно-атрибутивних переживань. Природою права є особливі етичні переживання. Ці переживання, як вже зазначалося, поділяються на правові і моральні, інтелектуальний склад правових і моральних переживань різний. Так, у сфері правової свідомості мають місце двобічні, паристі суб'єктивні уявлення (суб'єкти зобов'язання — суб'єкти права) і об'єктні (об'єкти зобов'язання — об'єкти права), інтелектуальний склад моралі у цьому відношенні бідніший, простіший, має не паристий, а простий, однібічний характер (лише суб'єкти зобов'язання, лише об'єкти зобов'язання, без суб'єктів і об'єктів домагань). Норми права є, з одного боку, зобов'язуючими, з другого боку — надаючими права, норми моралі — тільки зобов'язуючими. У моралі мають місце тільки однібічні зобов'язання, у праві — двобічні зв'язки між двома сторонами, борги одних, активно закріплені за другими, є їх правами. Такі зв'язки є правовідносинами, які на одних накладають зобов'язання, а другим надають права [2, с. 124-126].

Синкретизм права і моралі Петражицький конкретизує і поглиблює через поняття інтуїтивного права. Сутність цього поняття й склали

римські формули *bona fides, boni mores, aequitas*. Інтуїтивним правом є усвідомлення і переживання власної духовної гідності, честі, свободи вибору. Таке переживання є індивідуальним переживанням кожного. Воно існує в нас, а не поза нами.

Однак, це є власним, індивідуальним переживанням кожним духовних, позачасових цінностей, таких як совість, честь, гідність, свобода, справедливість. Це актуалізує проблему духовної зрілості кожного індивіда і усвідомлення духовних цінностей є мотивацією до поведінки у сфері права. Саме про таку цільову, об'єктивну мотивацію говорить Петражицький, коли опрацьовує емотивну теорію мотивів поведінки.

Врешті, інтуїтивне право виявилось сипонімічним природному. Співвідношенню цих двох видів права присвячена праця Петражицького «До питання про суспільний ідеал і відродження природного права» [5]. У цій праці мислитель знову звертається до Дигест Юстиніана. Римська юриспруденція поділяла право на природне (*jus naturale*) і позитивне (*jus positivus*). Титул I першої книги Дигест уміщує відому характеристику природного права: «...§3. Природне право — це те, якому природа навчила усе живе... 2... Природа встановила між нами деяку спорідненість... 4... Згідно з природним правом, усі народжуються свободними... «Право» означає те, що завжди є справедливим і благим, — яким є природне право» [1, с. 83, 85, 87]. І далі: «...9. Усі народи, якими правдять на підставі законів і звичаїв, користуються почасти своїм власним правом, почасти правом, спільним для усіх людей. Бо те право, яке кожний народ встановив для себе, є власним правом держави і називається цивільним правом; те ж право, яке природний розум

встановив між усіма людьми, дотримується у всіх однаково і називається правом народів, немов би тим правом, яким користуються усі народи» [1, с. 87].

Про свободу, як сутнісну ознаку справедливості від природи йдеться й у титулі 5 під назвою «Про становище людей»: «4. Свобода з природною здатністю кожного робити те, ще йому до вподоби, якщо це не заборонено силою чи правом. §1. Рабство є постановою народів, на підставі чого особа підпорядкована чужій волі всупереч природі» [1, с. 117].

Одухотворений класичними текстами римської юриспруденції, Петражицький опрацьовує проблему співвідношення між інтуїтивним і позитивним правом. Прищипову відмінність між цими двома видами права він вбачає в тому, що інтуїтивне право самодостатнє, тоді як позитивне право гетеропомпе. Інтуїтивно-правові норми поширюються на ті сфери стосунків до інших, у яких йдеться про вчинення певного добра чи зла або поділу певних благ чи зла між декількома суб'єктами. Коли ж йдеться про формальності позитивного права, байдужих з точки зору розподілу добра чи зла, які не усвідомлюються як акти вчинення добра або зла, інтуїтивно-правова совість не реагує, виявляє байдужість; відповідних правових переживань не виликає. У багатьох сферах життя, які врегульовані нормами позитивного права, наприклад, у сфері виробничо-ділового життя, у сфері оренди помешкання, купівлі речей у магазинах, у сфері ставлення до чужої власності, життя, тілесної недоторканості, гідності, честі та ін., оскільки йдеться про свідомість і дотримання прав других чи свідомості і здійснення своїх прав, фактично люди керуються зазвичай зовсім не тим, що з цього приводу приписується

цивільним, кримінальними законами (це величезній більшості зазвичай взагалі невідоме), а свої інтуїтивним правом, вказівками своєї інтуїтивно-правової совісті. Тож, не позитивне, а інтуїтивне право відіграє істотну роль як фактор індивідуальної поведінки і масових, соціальних, економічних і інших явищ [2, с. 388].

Істотну відмінність між інтуїтивним і позитивним правом утворює й те, що інтуїтивне право дозволяє розглянути окремий випадок у його індивідуальності, тоді як позитивне право є шаблонним, однаковим за змістом для маси індивідів, призводить до пристосування сутності права до зовнішніх форм, фіксованого змісту. Якщо позитивні норми мають умовне значення, то інтуїтивні норми істинні, правильні самі по собі. Вони є вищим критерієм для оцінки позитивних норм, для заперечення їх у випадку невідповідності їх змісту інтуїтивних норм. З цим пов'язана здатність інтуїтивного права досягати вищого емоційного стану, високого ентузіазму. Емоційна життєвість, інтенсивність правових емоцій у сфері інтуїтивного права більша, ніж у сфері позитивного права. Якщо так, то і мотиваційна дія свідомості свого обов'язку — права другого (пасивно-правова мотивація) і активної свідомості свого права (активно-правова мотивація), а, відтак, відповідна виховна дія мають бути у сфері інтуїтивного права сильнішими, ніж у сфері позитивного права.

Врешті, Петражицький доходить висновку про «непридатність права в юридичному смислі у якості базиса для побудови наукової теорії права» [2, с. 199-206].

Висновки. Підб'ємо підсумки, які впливають з викладеного вище критичного аналізу.

Спільним витокom моралі і права є нормативна етика. Усі етичні явища Петражицький поділяє на імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (мораль). У сфері правової свідомості мають місце двобічні, паристі суб'єктивні уявлення (суб'єкти зобов'язання — суб'єкти права) і об'єктивні (об'єкти зобов'язання — об'єкти права). Інтелектуальний склад моралі простіший, має не паристий, а простий, однібічний характер (лише суб'єкти зобов'язання, лише об'єкти зобов'язання, без суб'єктів і об'єктів домагань).

Синкретизм права і моралі Петражицький конкретизує і поглиблює через поняття інтуїтивного права. Інтуїтивне право констатує імперативно-атрибутивна совість. Гідність людини, її самостійність, самовизначеність — це первісні і головні елементи права, які утворюють у ньому самодостатню мотивацію. Інтуїтивне право синонімічне природному. І перше, і друге засвідчують, що моральний елемент завжди іманентний праву. У результаті, обстоюється «внутрішня», духовна сутність права. Право лише «виявляється» у зовнішньому, просторово-часовому і тілесному світі, сферою ж його справжнього життя залишається людський дух. Тож, мораль і право Петражицький досліджує у більш первісній спосіб, ніж в позитивно-апалітичній юриспруденції.

Стосовно перспектив подальшого опрацювання обраної проблеми, то такими варто вважати: мораль і право у зв'язку з відкриттям генетичного коду людини, емотивна теорія мотивації Льва Петражицького і психоаналіз Зигмунда Фрейда, спеціальні і блакетні емоції в психологічному вченні про право, автономність інтуїтивного права і гетеромонність позитивного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дигесты Юстиниана ; пер. с лат. — М. : “Статут”, 2002. — 584 с.
2. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб. : “Лань”, 2000. — 608 с.
3. Петражицкий Л.И. *Volta fides* в гражданском праве. — СПб., “Право”, 1899. — № 7-8.
4. Петражицкий Л.И. Обычное право и народный дух. — СПб., 1899. — 360 с.
5. Петражицкий Л.И. К вопросу о социальном идеале и возрождении естественного права. — СПб., 1903. — 338 с.

Корчевная Л.О.

Соотношение морали и права в учении Льва Петражицкого.

Аннотация. В статье проанализировано соотношение морали и права в учении Льва Петражицкого с целью выявления их общего источника, природы, своеобразных свойств и функций.

Ключевые слова: школа права, этические феномены, самодостаточная мотивация, мораль и право, справедливость.

Korchevna L.O.

The ratio of morality and law in the teachings of Leo Petrazhitzky.

Summary. The article analyzes the relationship between morality and law in the teachings of Leo Petrazhitzky with an aim to identify their common source, nature, original features and functions.

Keywords: school of law, ethical phenomena, self-sufficient motivation, morality and law, justice.

